

BERTA ÁRPÁD

A magyar nyelv korai török jövevényszavainak törökségi hátteréhez III.*

In the first part of the article the author proposes a Turkic etymology for the Hungarian word *gyilkos* 'murderer', which has so far been labelled as being of unknown origin. It is here suggested that *gyilkos* may be an early Turkic borrowing based on **julkuči* 'killer, terminator'. In the second part of the article it is argued that while attempts to derive the Hungarian word *dúl* 'devastate' from Turkic have unsuccessful, they have unearthed an obsolete Turkic verb stem which may have contaminated the word here posited as the etymon of Hungarian *gyilkos*.

5. Gyilkos

Egy a közelmúltban megjelent – Mikola Tibor professzor úr emlékének szentelt – dolgozatomban (Berta 2001: 47–61) ígéretet tettem arra, hogy egy önálló etimológiai szócikkben, a Nyelvtudományi Közlemények egyik közeli számában fogom tárgyalni nyelvünk egyik mindeddig ismeretlennek tartott szavát, a *gyilkos* szót, s annak törökségi hátterét.

A Mikola-Emlékkönyvben megjelent írásomban arról írtam Kontaminált őstörök igei bázisok címmel, hogy az őstör. **ywlX-* I 'kitép, kiirt; felsért, megkarcol; meg-, lenyúz' bázisige etimológiai szempontból nagy valószínűséggel elválasztandó az őstör. **yul(X)-* II 'kiszabadít; megvált' igétől, de a török nyelvek története során szóvegyülés útján keveredett a két őstörök bázis, s ehhez a kontaminációhoz immár harmadikként bizonyos esetekben hozzájárult az őstör. **yülX-* 'leborotvál, borotválkozik, lenyír' ige nyelvtörténeti folytatója is. Negyedikként

*Az alábbi írással, mellyel a Nyelvtudományi Közlemények korábbi évfolyamaiban (97: 183–195; 98: 175–185) megkezdett sorozatot folytatom, Hajdú Péter professzor úr emlékének tisztelgek, akit – szegedi egyetemi tanulmányaim során – közel harminc éve tanultam meg tisztelni. Sorsom az elmúlt harminc évben úgy alakult, hogy néhány ponton közelebből is kötődhettem Hozzá: 1) azt az Altajisztikai Tanszékot vezetem Szegeden, mely az általa irányított Finnugor Tanszékből nőtt ki az 1970-es évek végén; 2) Hajdú professzor úr elnökölte azt a jóindulatú akadémiai bizottságot, mely előtt 1996-ban megszereztem a nyelvtudományok doktora címet; 3) az a tisztesség ért, hogy én mondhattam el laudációját, amikor 2002-ben megtisztelte egyetemünket azzal, hogy elfogadta a *doctor honoris causa* címet.

Az írás a MTA-SZTE Turkológiai Kutatócsoportjának műhelyében, a Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatóhelyek Irodájának támogatásával készült.

– de erről akkor, nem tettem említést – még egy régi török bázis is partner lehetett a kontaminációhoz, az a török ige, melyet lentebb, mint az irodalomban a magyar *dúl* ige lehetséges, de valószínűtlen etimonjaként felmerült bázist még tárgyalni fogok.

A Mikola-Emlékkönyvben megjelent írásom végén mindössze utaltam rá, hogy *gyilkos* szavunk török eredetű lehet.¹

A korábbi etimológiai irodalomban (vö. mindenek előtt TESz 1130ab; EWUng 497a) a *gyilkos* szó származtatására nem volt elfogadható kísérlet, s így a *gyilkos* szó nyelvünk ismeretlen eredetű szavai között van számon tartva.

Úgy látom, hogy *gyilkos* szavunk, melynek első – 14. századi – előfordulásai-ban labiális magánhangzót találunk az első szótagban, török eredetű lehet, s közvetlen összefüggésbe hozható egy török **julkučī* (< **jul-Xk-gUčI*) átdadó alakkal.

A korai magyar adatok közül kiemelendő az 1356-ból származó *Gyulkus-patak* víznév, s az 1372 utánról lejegyzett *gyolkos* köznév, ahol az *-u-* helyén jelentkező *-o-* a jól ismert (vö. Bárczi 1958: 41–43) ómagyar nyiltabbá válási tendencia eredménye. Mindkét korai adat – mint már említettem – labiális első szótagi magánhangzót tartalmaz, s az első szótagi illabiális képviselő csak a 15. századtól fordul elő (vö. EWUng 497a). Az illabiális első szótagi magánhangzó megjelenését a *gyilkos* szóban Bárczi (1958: 105) az ómagyar kori elhasonulás esetei (*o – o → ě ~ i – o*) között említi.

Az átvett török szó a **julkučī* (< **jul-Xk-gUčI*) lehetett, melynek jelentése 'kiirtó, elpusztító' volt. A szóvégi török *čī ~ magyar s* megfeleléshez vö. pl. *orvos ~ *arvišči*, *táltos ~ *taltučī* szavainkat, melyek török eredetijében egy történeti +*čI* képző biztosítható.

Lássuk a török etimonhoz tartozó adatokat!

Östörök **yulX- I* 'kihúz, kitép, kiirt; felsért, megkarcol; meg-, lenyír; lenyúz'²
Nyelvtörténeti adatok³:

Ötörök: *(a)ltun b(a)šl(i)g yil(a)n m(ä)n. (a)ltun kurugs(a)k(i)min kil(i)čin k(ä)sip(ä)n özüm yul intin, b(a)š(i)min yul (ä)bintin tir. (a)nča biliñl(ä)r:*

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Róna-Tas András professzor úrnak – 2003. februárjában elektronikus postán érkezett – hasznos észrevételeiért és javításaiért, melyeket a Mikola-Emlékkönyvben megjelent írásom kapcsán fogalmazott meg. Levele olyan összefüggésekre is ráirányította figyelmemet, melyekre korábban nem gondoltam.

² Az östörök bázisige, ill. a törökségi adatok mongol párhuzamaihoz vö. KWb. 115b–116a; REW 210a, továbbá I. mo. *julbu* 'to shed skin; to lose hair; to run away, escape' (L), *julbui* 'to be(come) thin or weak; to lose hair; for the hair to lie down (as when wet); to be short-wooled or sleek-wooled' (L), *julya-* 'to pull, pull out, tear by pulling, pluck; to weed; to cling to' (L), *julyul-* 'to flay, skin, pull out hair or wool' (L).

³ A nyelvtörténeti adatok fősorakoztatásakor megelőgszem egy válogatással, s nem céltom itt minden – az östörök forrásokban fellelhető – adat közlése.

y(a)bl(a)k ol 'I am a golden-headed snake. Cutting my golden stomach with a sword, pluck my self out of (its) hole (and) pluck my head out of its house, it says. Know thus: (The omen) is bad' (IrkBitig 8: Tekin 1993: 10–11);

itim tütup qođi čaldi / anig tüşin qira yuldi / başin alip qođi saldi / boyuz ilip tükäl bođdi „Describing a dog: 'He [lit. My dog] caught (the wolf) and brought it down (*şara'a*); he plucked out his hair; he [took its head and] cast it behind him, then bit its throat and strangled it' Kāš. 276 (Dankoff – Kelly 1: 399);

är quş yuldi 'The man plunged the bird into boiling so that it could be plucked (*li-yatammarraṭa*)' Kāš. 471 (Dankoff – Kelly 2: 181);

är bulunuy yuldi 'the man redeemed (*fakka*) the captive' (uo.), s az utóbb idézett helyen további példák is találhatóak.

Az ótörök adatok korábbi összeállításaihoz l. Cl. 918b: *yul-* 'to pull out, pluck out'⁴; vö. még Doerfer TMEN 4, 226 (§ 1929: *yülma*); REW 210a.⁵

Az Ongin felirat 3. sorában a bázisige *-(O)k* képzős származéka szerepel: tŰrkBWDN⁶ : TIYwK : BWLW : BRms : rtl : tŰrkBWDN⁷ : (y)ltmzn⁸ : tyn :

⁴ Clauson mindenképpen helyesen hívja föl a figyelmet arra, hogy az ótör. *yul-* 'to pull out, to pluck out' ige nem tévesztendő össze a kétszótagos ótör. *yuli-* (l. Cl. 919b) 'to pillage' igével, továbbá kiemeli, hogy az ótör. *yul-* ige már igen korán különféle jelentésváltozást mutat. Clauson álláspontja ugyanakkor két fontos kérdést vet föl: (1) Milyen módon képzeljük el az ótörök korban elválasztandó *yul-* 'to pull out, to pluck out' és *yuli-* 'to pillage' igék óstörök kori etimológiai státuszát? (2) Az ótörök *yul-* 'to pull out, to pluck out' ige másodlagos jelentéseként feltüntetett 'to take back, to redeem' jelentés ténylegesen idetartozik-e, vagy ezekben az esetekben egy az óstörökben az előzővel homofón **yulX-* II 'to take back, recover; to redeem' igével kell-e számolnunk? Főntebb említett dolgozatomban ez utóbbi lehetőséget preferáltam. Ótörök szempontból és az itt tárgyalt etimológia okán ennek a kérdésnek a megválaszolása nem tűnik elengedhetlenül szükségesnek: az ótörökben – amennyiben két óstörök homofón bázisból indulunk ki – már megtörtént a szövegyülés, ill. a magyar *gyilkos* etimológiája kapcsán mindenképpen a 'kihúz' > 'kitép, kiirt' jelentésből kell kiindulnunk.

⁵ A bázisige *-(O)k* képzős történeti adataihoz l. Cl. 925b: *yuluk* Pass. Dev. N./A. fr. *yul-*. Megvan a középtörökben, vö. *yuluk* 'torn' (első szótagi *-o-*-val olvasva Goldennél, Rasülid Hexaglot 203C10), de modern török alakokat is találunk, melyek egy egykori *-(O)k* képzős származékra vezethetők vissza. l. pl. ttö, tkm, özb. lentebb. A középkipcsek *yulqa-* ige egyes szám 3. sz. múlt idős alakja YwWL-Qa'DyY natafa 'ausreißen, auszupfen, ausrupfen' (Tuh. 37a. 10) egy *-(O)k+A-* képzős származék lehet.

A bázisige passzív-reflexív formája adatolt az ótörök kortól kezdve: l. Cl. 931b: D *yulun-* Refl. f. of *yul-*; Erdal 1991: 631. L. még *yulun- julun-* 'erlöst werden' (CCD), *yulunyanlar* 'die Erlösten', 'redempti' (CCD), vö. *yulunyanlarni xač özä başlap yetkir meñülük[k]ä* 'führe die durch das Kreuz Erlösten und lasse sie die Ewigkeit erreichen' (147,16).

⁶ O, M 59: tŰrk : BWDN.

⁷ O: tŰrk : BWDN.

⁸ O, M 59: yltmzn.

YWLwKrmzn⁹: tyn – türk bođwn : atı yoq : bolw : barmış¹⁰ árDi : türk bođwn : (y)it^omázwñ: teyin : yulwq¹¹ ärmázwñ : teyin – 'A türk nép neve (állítólag) a megsemmisülés felé haladt. A türk nép ne tűnjön el! – szóla [tengri], ne legyen elpusztított – szóla [tengri]'

Megvan a bázisige -(X)n- képzős passzívuma is: *yulun-*. L. *sač yulundi* 'the hair was plucked out (*murriṭa*) Kāš. 480 (Dankoff – Kelly 2: 191); *qul yulundi* 'the slave was freed (*uṭiqa*) when he paid his own value to his owner' (uo.), ahol még további példák is vannak.

Műveltető képzős alak a *yultur-* forma: l. *ol bulunuy yulturdi* 'He had some-one ransom (*fādā*) the captive' Kāš. 484 (Dankoff – Kelly 2: 196); *ol taqāyūni yulturdi* 'He had the chicken (or other) plucked (*antaḡa nīs*)' Kāš. 484 (Dankoff – Kelly 2: 196).

Az ótör. *yul-* ige -(X)g képzős nominális származéka a *yuluy* szó. Vö. Kāš. 113 (Dankoff – Kelly 1: 200) *idu bērip bošuttum / tawār yūluṭ tašuttum / ärän äsin äšüttüm / yūkin barča özi čiydi* „Describing a captive: 'I let him go free; (he ransomed himself for something, and) I had the ransom conveyed to its place; I ordered the men's corpses to be concealed (*saṭr*) (underground); their chief tied his load with his own hand, (not finding anyone to help him)', vö. még Kāš. 128 (Dankoff – Kelly 1: 216) *qoṣṣašip yatsa anig yūzīñä / alsiqar ögin anig sōzīñä / miñ kiši yuluyi bōluṭ özīñä / bērgälär özin anig kōzīñä* 'One who lies with him and sees his face loses his mind (*suliba* 'aqluhu) over his (song and his charming) speech; a thousand souls are ransomed for his beauty; [they will give their souls for his eyes]', l. továbbá: Kāš. 201 (Dankoff – Kelly 1: 305); Kāš. 450 (Dankoff – Kelly 2: 153); Kāš. 590 (Dankoff – Kelly 2: 319).

Továbbképzett alak a *yuluyluy* forma: vö. *yuluyluy kiši* 'A man who is ransomed (*mufaddā*)' Kāš. 465 (Dankoff – Kelly 2: 174).

Középtörök: *yolu*-¹² 'vydirat'; vyščipyvat'¹³ (Tefs.); *yul-*, *-ar yul-*; *yular*

⁹ Ö: a 3. sor eddig defektív, majd innen: n : t(y)n : WzA : tñrl: (trr)[mš].

¹⁰ O: bermiş, M 59: barmış.

¹¹ Clauson (1957: 184) az emlék korábbi kiadásakor *yōluq* olvasatot adott, s azt a megjegyzést tette, hogy a szó másutt nem jelenik meg, de szinonimája lehet Kāš. *yoluğ* 'sacrifice, victim' adatának. Később (Cl. 925b) javítja olvasatát: (Heaven) *Türkü bođun yitmüzün täyin yuluk ärmüzün täyin* 'said „let the Türkü people not go astray and be exterpiated”' (Cl. 925b).

¹² Az első szótagi nyílt labiális Borovkov olvasata.

¹³ A Borovkovnál idézett szövegkörnyezet a következő: *äbärä anı äšitdi bašin yoludı sačin šähärlär tobraqı birlä qarib idi taqı aytdı* 'uslyšal o tom Abara, vyščipal volosy (bukv. golovu), smešaja volosy s pyl'ju gorodskoj, poslal i skazal ...'. A fordítás nem korrekt, hiszen a *qarib idi* szókapcsolatban szereplő *idi* nem fordítható a 'küldte' [poslal] szóval. Az *idi* helyett *idi* olvasatot adnék, mely a régi török *är-* létige múltidejű egyes szám 3. személyű alakja lehet, ahol az *-r-* eltűnése szabályosnak mondható. Megvan a forrásban a műveltető képzős *yolut-* 'zastavit', *da'* *vydrať*, *vyščipyvat'* adat is, mely egyben igazolja, hogy az ige történetileg kétszótagos volt.

'ausreißen, fortnehmen' (CCI, CCD); *yül-* natafa 'ausreißen, auszupfen, ausrupfen' (Tuh. 37a).¹⁴

Mai török nyelvi adatok:¹⁵

Oguz: *yol-* 'vydergivat', vyrvat', vyščipyvat'' (az)¹⁶; *yol-* 'vydergivat', vyščipyvat', vyrvat', rvat'¹⁷; otryvat'; obryvat'; preryvat', razryvat'; prekraščat'; (*peren.*) brat' čto-l. obmannym putem; uryvat'' (tkm)¹⁸; *yol-* (*yolar*) 'vyryvat', vydergivat', vyščipyvat'; (*argo*) obirat', obobrat' dočista, obkradyvat''¹⁹ (ttö); *yol-* 'rvat'; vyrvat', vydergivat', vyščipyvat'; polot''²⁰ (gag); *yol-*: *yün yol-* 'scheren' (chor);

Kipszak: – (tat)²¹; *yöl-* 'vyryvat'' és *yöll-*²² 'očiščat' zemlju ot travy; vyrvat'' (szib-tat. Tumaševa 1992: 81b–82a; 84a); *yölä-*²³ 'oblezat', vypadat' (*o šersti, volosah*); (*peren.*) gnit' zaživo (*o ranah*)' (bšk)²⁴; *jul-* 'vyryvat', vyščipyvat', obščipyvat''²⁵ (kirg)²⁶; *yulu-* 'vyryvat', otnimat''²⁷ (kar. t, h, k)²⁸; – (nog); –

¹⁴ Mint látni fogjuk, a modern török alakok egy- és kétszótagosak. Nagyon valószínű, hogy ez, továbbá a hangrendi (vö. lentebb a jakut alakokat) és az első szótagi vokális zártági fokában megmutakozó ingadozás (vö. pl. a következetesen nyílt labiálisokat tartalmazó oguz adatokat) viszonlag korai eredetű, s nem választható el attól a kontaminációs lehetőségtől, melyet az itt tárgyalt **ywlX-* ~ **ywl-* ige számára a közel hasonló jelentésű török **yülX-* 'borotvál' ige nyújthatott. A kontamináció lehetőségére már egy korábbi munkámban utaltam, vö. Berta 1996: 475–476.

¹⁵ Vö. ide REW 210a.

¹⁶ Vö. még a műveltető képzős alakokat: *yoldur-*, *yoldurt-*, és a szenvedő formát: *yolun-*. További származékok: *yolug* 'oščipannyj, obščipannyj', *yolug-molug* 'oborvanec, bosjak'.

¹⁷ Vö. a *köküni yol-* 'vyryvat' s kornem; (*peren.*) likvidirovat', uničtožat'' kifejezést.

¹⁸ Vö. még a tkm. bázisige következő származékait: *yolmala-* 'vydergivat', vyščipyvat', vyrvat' čto-l. (*ponemnogu*); (*peren.*) terzat', mučit''; *yolmalašik* 'draka, bor'ba (*vser'ez i v šutku*)'; *yoluk* 'vydernutyj, vyščipannyj, vyrvannyj; otorvannyj; oborvannyj; mesto razryva, obryva'; *yolum-yolum* 'razorvannyj na kuski'; *yolun-* 'byt' vydernutyem, vyščipannym, vyrvannym, vydergivaťsja, vyščipyvaťsja, vyrvaťsja; otryvaťsja; byt' otorvannym; byt' prervannym, razorvannym, preryvaťsja, razryvaťsja; byt' prekraščennym, prekraščat' sja'; -*gUč* képzős eszköznév a *yolguč* 'ščipcy (*dlja udalenija volos*)' (tkm).

¹⁹ Vö. még: *yoluk* 'oščipannyj, lišennyj per'ev (*volos*)', *yolun-* 'byt' vyščipannym; byt' obvorovannym, byt' obobrannym; pričitat', ubivaťsja' (ttö).

²⁰ Vö. még a következő származékokat: *yoldur-* 'zastavit' (velet') vyrvat'', *yolma* = *yoluk* 'oščipannyj; propolotyj; rastrepannyj, lohmatyj'; *yolmalı* 'lohmatyj, vzlohmačennyj'.

²¹ A TRSl. szerkesztői által régiesnek jelzett tat. *yöll-* [yölä] 'brit'' nem közvetlenül tartozik ide, hanem egy kontaminált alak.

²² A magas hangrendű szib-tat. alak világosan kontaminációra utal a történeti **yulX-* I, II és **yülX-* bázisigék között. A szib-tat. *yöll-* igének van 'spasat'' és 'brit'sja' jelentése is.

²³ Azt, hogy a baskírban az ige kétszótagos a műveltető képzős *yölä-* alak biztosítja. Sajátos ugyanakkor, hogy a baskír *yölä-* bázisige intranszitiv.

²⁴ A BRH valószínűleg helyesen külön lemmában (*yölä-* I) említi az 'izbavljať, spasat', (*peren.*) izymat'' jelentéseket.

²⁵ L. a *bašin julup al-* 'snjat' golovu' kifejezést.

²⁶ Vö. még néhány származékát: *julü* 'vydergivanie, vyščipvanie', *judur-*, *jugula-*, *julma* stb.

(**kr-tat**); *jül-* 'rvať'; vyščipyvať' (**kzk**);²⁹ *jul-* 'vydergivať, sryvať, vryvať, oščipyvať'; *džul-* 'vydergivať, sryvať, vryvať' (**kkalp**);

Szibériai: *d'ul-* 'vryvať, vyščipyvať, vydergivať (*šerst', volosy, travu*)' (**ojr**)³⁰; *čul-* 'rvať'; (*peren.*) ugnetať, pritesnjať, poraboščat' (**tuv**); *hšul-* 'ščipať, oščipať, vyščipať, vyterebiť, vyrvať' (**tofRass**), *čul-* 'rvať, vryvať, vyščipyvať, terebiť (*šerst'*)' (**TofRSI**); *čul-* 'rvať, vryvať, vyščipyvať, vydergivať (*napr. šerst', volosy, travu*)' (**hak**)³¹;

Turki: *yul-* 'vyščipyvať, vydergivať; rvať; carapať; (*peren.*) vryvať, vyhvatyvať (*čto-l. u kogo-l.*); (*peren., neodobr.*) využívať, vymanivať; vyžimať, vydirať' (**öz**)³²; *žul-* 'dergať, vydergivať; vryvať; vyščipyvať, obščipyvať' (**nujg**), *yul-* ~ *yul-* 'to pull up, to pull out' (**nujgJarring**); – (**sujg**); – (**szal**); *yul-* 'oščipyvať, vydergať' (**lobn**);

Csuvas: *šäl-* 'dergať, vydergivať, vryvať, vyščipyvať; stiskivať, krepko hvatať, vcepljaťsja³³; (*razg.*) biť, lupiť, kolotiť"; a csuv. *šul-*³⁴ 'kosiť; (*dial.*) = *šäl-*' adat etimológiai szempontból nem tartozik ide: szabályosan megfelel viszont egy ótör. **čal-* bázisnak³⁵;

Jakut: *sului-* 'obdirať, snimať (*koru s dereva*); obluplivať *čto*; vystrogať (*derevco*)' (Pekarskij 3: 2332), *sül-* 'obdirať, otdirať, sdirať, snimať (*kožu, šкуру*), razdirať; belovať (zverja), lišať (životnoe) koži (škury)' (Pekarskij 3: 2386–2387); *sülü-* = *sül-* (Pekarskij 3: 2390)³⁶; – (**dolg**);

Haladzs: –

Az óstörök *yulX-* bázisige származéka a *yul(X)k-* 'kitép, leszakít' ige lehet³⁷.

²⁷ A KRPSI.-ban felsorolt további jelentések 'brit'; strič'' idevonása téves.

²⁸ L. a származékok közül: *yulun-* 'vryvať *sebe čto-libo*' (kar. h).

²⁹ Vö. még: *jüldir-* műveltető képzős alak, *jüldirt-* 'zastavit' vyrvať, obščipať (*čerez 3 lico*)', *jülmala-* 'vydergivať, vyščipyvať'.

³⁰ V ö. még: *d'uluš* 'vydergivanje'.

³¹ Vö. még: *čüldir-* műveltető képzős alak, *čülis* 'vydergivanje'.

³² Vö. még: *yuluq* 'vryvannyj, vydernutyj, oščipannyj, vyščipannyj', *yulgič* 'rvač, škurnik'.

³³ L. a *šuxaran šälsa il-* 'shvatiť kogo-l. za šivorot' kifejezést; szenvedő alakja: *šälän-* 'vydergivaťsja, vryvaťsja, vyščipyvaťsja'.

³⁴ L. még a szenvedő formát: *šülän-* 'skašivaťsja, byť skošennym' és a műveltető képzős alakot: *šultar-*.

³⁵ Vö. Cl. 417b–418a.

³⁶ Az eltérő hangrendű alakokhoz l. Stachowski (1993: 132) véleményét, aki feltételelesen és bizonytalanul ige óstör. **yül-* rekonstruktumból indul ki, de hozzáteszi: „Ursprünglich war der Vokal vielleicht velar [...] und wurde erst unter dem Einfluß des *j- palatal.”

³⁷ Indokoltnak tetszik az óvatos megfogalmazás. Erdal munkája (1991: 645–649) felsorakoztatja az *-(X)k-* intenzívum képzős származékokat, s arra a megállapításra jut ezek kapcsán, hogy az *-(X)k-* képzős derivátumok közül – szám szerint 23 ige – valamennyi intranszitiv. Erdal kitűnő munkája sem mentes a hibáktól. Egyik legfőbb hibája a monográfiának az, hogy a problematikus eseteken úgy lép túl, mintha ezek nem léteznének. A *yulX-* és *yul(X)k-* gyakorlatilag azonos jelen-

Nyelvtörténeti adatok:

Ótörök: I. Cl. 924b: D *yulq-* Emphatic f. of *yul-* and almost syn. w. it.³⁸

Középtörök: *yulq-* (Aor.: *-ar*) *julkar* 'pflücken, ausrupfen' (CCD); *yuluq-* YwLwQ- natafa 'ausreißen, auszupfen, ausrupfen' (Kav. 75,13)³⁹

Modern török nyelvi adatok:

Kipcsak: *yölkī*⁴⁰ [*yölkō-*] 'dergat', vydergivať; rvať, vryvať, vyrvať; vyščipyvať, vyščipať; oščipyvať, oščipať" (**tat**);⁴¹ *yölkō*⁴² 'dergat', vydergivať, rvať, vryvať; vyščipyvať; (*s-h.*) terebiť; (*peren.*) taščit' tol'ko sebe, projavljať rvačestvo' (**bšk**);⁴³ *julku-*, *julk-* 'dernuť, rvanuť, vyrvať" (**kirg**);⁴⁴; *yulk-* 'ščipať, oščipyvať, vyščipyvať" (**kar. h**);⁴⁵ *yulq-* 'vryvať' (*volosy*)' (**kar. k**)⁴⁶; *yulx-* 'ščipať, vyščipyvať, vryvať" (**kar. t**), *yulxu-* 'oščipyvať, vyščipyvať"

tésű igék aligha tekinthetők egymástól függetlennek. Erdal – aki szerepelteti a korpuszban a *yulk-* igét – ugyanakkor nem ad magyarázatot a két forma összefüggésére. Két eset lehetséges: 1) az *-(X)k-* képzős derivátumok között az ótörök korban akadt tranzitív származék is; 2) a két igei forma más módon függ össze. Ez utóbbi esetben gondos vizsgálatuk még előttünk álló feladat.

³⁸ Vö. Kāš. 632 (Dankoff – Kelly 2: 373): *tāš aniñ ađāqin yulqdi* 'The stone scraped and bruised (*saħaja, laťama*) his foot'; *ol andin nāñ yulqdi* 'He scraped off (*qašara*) something from it' – meaning he got some use or profit from it (*intafa'a, ħašala*).

³⁹ Vö. *-gUč* eszköznévképzős származékát: *yūlquwūč* YwWL-QwWwWš- *milqat* 'Zange; Kneifzange; Pinzette' (Tuh. 34a. 13). Ez az alak arról tanúskodik, hogy a középkipcsakban kimutatható volt, egy föltehetően metatetikus eredetű *yulqu-* < *yul(X)-(X)k-* bázis is, mely nem ismeretlen a mai török nyelvekben sem, vö. *tat.*, *bšk.*, *kirg.*, *kar.t.*

⁴⁰ A tatár alak kétszótagúságát a műveltető képzős *yölkīt-* alak biztosítja, hiszen egyszótagos bázis esetén *yölkītir-* formát várnánk.

⁴¹ Vö. származékait: *yölküci* 'tot, kto vydergivaet (oščipyvaet, rvet); tot, kto oščipyvaet (*napr. gusja*); tot, kto terebit, terebil'ščik' – az adat egy *-gUčI* képzős származék; *yölkīn-* 'vydergivať'sja, byť vydergannym; vyščipyvať'sja', byť vyščipannym, oščipyvať'sja; byť oščipannym'; *yölkīs* 'oborvanec, golodranec; brodjaga' stb. A tatár *yöl-* '(ust.) briť, pobriť" adat elválasztandó az itt vizsgált adattól.

⁴² A baskír ige kétszótagúságát a tatár és a kirgiz intenzívum képzős alakok valószínűsítik.

⁴³ Vö. származékait: *yölkqōla-* 'vydergivať, vryvať; vyščipyvať; (*peren.*) vymogať čto; dobi-vať'sja čego'; *yölkqōš* 'Nnoterebil'naja mašina; (*peren.*) rvač'.

⁴⁴ Vö. származékait: *julktur-*, *julkun-*, *julkunt-* stb.

⁴⁵ Vö. még szépszámú származékát: *-mAk: yulkmak* 'ščipanie, obščipyvanie, vyščipyvanie'; *-(X)g: yulkuv* 'oblysenie; pleš', lysina'; *-(X)g+čI: yulkuvcu* 'vyščipyvajuščij'; *-Xn: yulkun* 'lysyj'; *-(X)n-*: *yulkun-* Refl.-Pass. 'vryvať'sja; lyset'; vygorať, bleknuť"; *-(X)n-mAk: yulkunmak* 'oblysenie'.

⁴⁶ Részint a főntebb már említett kontamináció következtében kialakult származékok: *-(X)n-* *yulqun-* 'rvať' (*volosy*); *strič'sja*'; *-mAk: yulqmaq* 'strižka'.

Nehéz, ha nem lehetetlen megmondani, hogy miként kell értelmezni a *kar. k. yurq-* 'vyščipyvať, vydergivať' (*volosy*), *yurqul-* 'byť vryvannym (*o volosah*)', *yurqun-* 'vylezať (*o volosah*)' alakokat, ha egyáltalán ide tartoznak. Fönnáll a lehetősége, hogy egy *l > r* változás alakította ki ezeket a formákat, de az sem tűnik valószínűtlennek, hogy ezek is kontamináció útján keletkeztek. Ez utóbbi esetben a *yirt-* 'rvať, razryvať, razdirať" jöhet kontaminációs partnerként szóba.

(**kar. t**), *yunk*⁴⁷ 'ščipat', vyščipyvat' (**kar. h**); *yulq*- 'oščipyvat', vyščipyvat'; vydergivat', rvať, vyryvat'; carapat' (**kmk**);⁴⁸ *yulk*- 'rvať, dergat', vydergivat', vyryvat'; ščipat', oščipyvat'; (*peren.*) rugat', ponosit' *kogo-l.*' (**nog**);⁴⁹ *jülq*- 'vydergivat', dergat' (*siloj*)' (**kzk**)⁵⁰; *džulq*- 'rvať, vyryvat' čto; ščipat' čto' (**krč-blk**); *yulük*-, *yulk*- 'vyrvať, rvať – ausreissen, abpflücken' (**barR 3: 555**);

Szibériai: *čulgu*- 'sdirat' kožu s životnogo, nažimaja kulakom' (**tuv**);

Turki: *yulqi*- '(*peren.*) vyryvat', vyhvatyvat' (*čto-l. u kogo-l.*); (*peren., neodobr.*) využivat', vymanivat'; vyžimat', vydirat' (**özb**);⁵¹ *žulqu*- 'vyryvat', vyhvatyvat'; urvat' (**nujg**); *yulgu*- 'linjat' (*o volosah, per jah*), peremenit' šerst', peremenit' šкуру (*o zmejah*) – mausern, die Haare wechseln, die Haut abwerfen (*von der Schlange*)' (**tarR 3: 558**);

Jakut: –;

Csuvas: –;

Haladzs: –.

[6. Dúl]

A 14. század közepétől helynévi előtagként (*Dulowpeturzewle*) előforduló, majd a 15. századtól már közszóként is adatolt magyar *dúl* 'pusztít, verheeren; felfogat, umstürzen; fosztogat, plündern; végrehajt, vollziehen; büntetéssel lefoglal, pfänden; megzavar <gondolkodást>, verwirren' igét a TESz (1: 685b–686a) szerkesztői ismeretlen eredetűnek gondolják, s minősítésükhöz hozzáfűzik, hogy a szó „jelentései a 'felfogat' alapján magyarázhatók”, továbbá elutasítják a szó esetleges indoeurópai rokonítását ill. török származtatását. Az EWUng. vonatkozó hasábjára (284b) voltaképpen semmit sem módosít ezen az állásponton, mindössze arra utal, hogy – mint esetleges tőszó – a *dúl* a magyar szókincs nagyon régi eleme lehet, s elutasítja a szó ótörök származtatásának⁵² a lehetőségét.

⁴⁷ Itt sem zárhatjuk ki a kontamináció lehetőségét, melyben a *yon*- 'strogat', tesat', obtesyvat', pridavat' formu, rezať po derevu; kosit' travu' (t, h, k) ige játszhatott partneri szerepet.

⁴⁸ Vö. még a következő származékokat: *yulqdur*- műveltető képzős alak, *yulqun*- szenvedő forma, *yulquv* 'oščipyvanie, vyščipyvanie; vydergivanie, vyryvanie; carapan'e', *yulquvču* 'škurnik, rvač' stb.

⁴⁹ Vö. még: *yulktir*- műveltető képzős alak, *yulkis*- reciprok-kooperatív forma.

⁵⁰ Vö. még: *jülqilas*- 'vstupat' v shvatku (*bor'bu*)', *jülqin*- 'vyryvat'sja, rvať'sja (*vpered*)', *jülqis*- 'vstupat' v shvatku drug s drugom'.

⁵¹ L. még a másodlagos formának tűnő *yulqila*- '(*peren., neodobr.*) využivat', vymanivat'; vyžimat', vydirat' (özb) alakot.

⁵² Így vélekedett K. Palló Margit (1982: 68–69), aki a magyar *dúl* 'verheeren, plündern' etimológiai magyarázatát az ótör. *yuli*- igéhez kötötte.

A fenti véleményekkel azonosulni lehet,⁵³ ugyanakkor nem céltalan összeállítani azokat a török adatokat, amelyek vegyülhettek a korai török nyelvtörténeti korban a fentebb tárgyalt magyar *gyilkos* szó etimonjaként szolgáló adatokkal.

Az idetartozó török szavak között csak nyelvtörténeti adatok sorakoztathatók fel:.

Ótörök: *yulī*-⁵⁴ 'elpusztít', vö. Cl. 919b: VU⁵⁵ *yulī*- 'to pillage'. A forrásokból a szövegkörnyezettel együtt (transzliteráció – transzkripció – fordítás sorrendben) idézzük a vonatkozó adatokat:

A BK felirat 32. sora a keleti oldalon az alábbi szövegrészt tartalmazza: [...] *W̄c̄WGz : s̄W̄sI : BSIW̄ltI*:⁵⁶ *YDGIBz*⁵⁷ : *BW̄ltI* : *tIp* : *LGLI* : *ktI* : *s̄ñRs̄W̄sI*⁵⁸ : *bgBRKG* : *YWLGLI*⁵⁹ : *BRDI* : *s̄ñR* : *s̄W̄sI* : *s̄W̄ñšgI* : *ktI* [...] – *üç oγwz süsi basa kälDi*⁶⁰. *yaḍay*⁶¹ *yaβiz boldi*⁶² *tep*⁶³ *alγali*⁶⁴ *kälDi*. *s̄ñar*⁶⁵ *süsi äβiȳ bar^oq̄rȳ yulwγali* (?*yulyali*)⁶⁶ *barD̄i*⁶⁷. *s̄ñar*⁶⁸ *süsi süñw̄š^oγäli*⁶⁹ *kälDi*. – 'A Három-Oguz serege [minket] meglepve [ránk]támadott. [A mi seregünk] gyalogos [és] leromlott volt, – ezt gondolván –, [minket] bevenni jöttek. [Az oguz] sereg egyik szárnya szállás[unk]at elpusztítani (feldúltni) ment. [Másik] seregszárnya csatázni jött [ellenünk]'.

⁵³ Az egyik legfontosabb érv itt az lehet, amelyre Róna-Tas András professzor úr egyik elektronikus levelében figyelmeztetett: a magyar *dúl* igének nem ismerjük szókezdő *gy*-s adatát.

⁵⁴ Az igét – ótörök kori előfordulásai alapján – az irodalomban általában *yulī*- hangalakúnak szokták megadni, de a második szótagi vokálisról voltaképpen csak annyit lehet pontosan tudni, hogy azokban az esetekben, ahol bizonyosan kétszótagos előfordulása az igealak, [+ felső] minőségű volt. Néhány esetben úgy tűnik ugyanakkor, hogy az ige az ótörök korban nem két-, hanem egyszótagos volt.

⁵⁵ Szócikke elején Clauson – helyesen – jelzi a VU [= vocalization uncertain] rövidítéssel, hogy az ige vokalizációja bizonytalan.

⁵⁶ BK (M 59, A, O): BSAktI.

⁵⁷ BK (M 59, A, O): YDGYBz.

⁵⁸ BK (M 59, A): *s̄ñR* : *s̄W̄sI*, O: *s̄.. R* : *s̄W̄sI*.

⁵⁹ A YWLGLI graféma-együttes olvasata lehet *yulugli*, esetleg *yulgali*, kevésbé valószínűen *yuligli* vagy *yuligali*.

⁶⁰ *üç Oguz süsi basā kälti* 'three Oguz armies came to attack us' (Cl. 371b).

⁶¹ BK: *yadağ[i]* (M 59).

⁶² *yadağ yaviz boltiŋ* 'the men travelling on foot got into a bad way' (Cl. 882a).

⁶³ BK: *tip* (Th, M 59, T 68, T 88).

⁶⁴ BK: *aligli* (Th).

⁶⁵ BK: *[s̄ñ]ar* (Th), *[s̄ñ]ar* (T 68), *s̄ñ(a)r* (T 88).

⁶⁶ BK: *yuliyti* (Th).

⁶⁷ *s̄ñār süsī ävig barkiḡ yuliḡli bardī* 'one wing of his army went to pillage (our) tents and household goods' (Cl. 359b–360a; Cl. 840b).

⁶⁸ BK: *s̄ñar* (T 68), *s̄ñ(a)r* (T 88).

⁶⁹ BK: *s̄ñūsigli* (Th), *s̄ñūsğali* (M 59).

A Šu. felirat 2. keleti sorában előforduló negatív igei bázis is inkább *yul-* vagy *yulw-*, mintsem *yulī-* olvasatra ad lehetőséget: KRA : Igl : BWDNG⁷⁰ : YwKKILmDm⁷¹ :⁷² bInBRKINYILIKŠIN⁷³ :⁷⁴ .WLMdM⁷⁵ – qara eγil⁷⁶ bođwnwγ⁷⁷ yoq qılmađım⁷⁸ äβin barqın⁷⁹ yılqısın yulmađım⁸⁰ – 'A köznépet (tkp. a fekete köznépet) nem semmisítettem meg (tkp. ninccsé nem tettem). Szállását, épületét, ménesét nem fosztottam ki.'

Ugyanennek az emléknek a déli 5. sora viszont egyértelműen egy *yulī-* igei bázis elkülönítésére ad alkalmat: ntA : W̄trW̄ : tW̄rgs : KRLwKG : TBRIN : Lp⁸¹ : bIn : YWLİp : BRms⁸² : bmA : tW̄sms⁸³ – anda ötrw̄ türyeš⁸⁴ qarlwqwγ⁸⁵ taβarın alıp äβin yulıp⁸⁶ barmiš⁸⁷ äβimä tüšmw̄š⁸⁸ – 'Azután, hogy [ők] a türgeskarlukokat [legyőzték] javaikat elvéve, szállásukat kifosztva (állítólag) elmentek, a szállásomnál telepedtek le (úgy hírlík)'

A Toñ. 39. sorában előforduló szövegrészlet szintén *yulī-* olvasatot tesz lehetővé: w̄kW̄styn : nkAwKWRwKWRBİz : ztyn : nABSNLm : tglmtİdm : tgdmsz : YWLIDmz⁸⁹ – ükw̄š⁹⁰ teyin : näkä qorqwr⁹¹ biz : az teyin : nä basınalım :

⁷⁰ BWDN (M 59, A).

⁷¹ Y(wK)KIL(m)Dm (Mo).

⁷² Nincs központoszás (Mo).

⁷³ bIn(B)R[KINY]IL[KI](Š)N (Mo).

⁷⁴ Nincs központoszás (Mo).

⁷⁵ YWLMdM (M 59, A), [Y](WL)m(D)m (Mo).

⁷⁶ igil (Ra, M 59, A), iğil (O).

⁷⁷ budunıy (Ra), budunig (O), budunıg (M 59, A), bodunıy (Mo).

⁷⁸ [y]ulmadım (O, shiba), (I punished the guilty notables but) karā egil bođunıg yok külmadım 'I did not destroy the ordinary, common people' (Cl. 106a; cf. Cl. 306a; cf. Cl. 616a; Cl. 643b; Cl. 895b).

⁷⁹ ävin barkın – fordítás nélkül (Cl. 360a).

⁸⁰ yulmadım (M 59, A, Mo), ävin barkın yılqısın [y]ulmadım 'I did not pillage their dwellings, property, or livestock' (Cl. 919b).

⁸¹ LI (M 59, shiba).

⁸² BRmš (Mo).

⁸³ tW̄s[dm] (Mo).

⁸⁴ türğış (O), türğäs (M 59), türges (A), türgiš (Mo).

⁸⁵ qarluqıy (Ra), qarluqıg (O), qarluqıg (M 59, A), qarluqıg (Mo), türğäs karlukıg (sic, ?irregular Gen.) tavarın alıp 'I seized the livestock of the Türgeş and Karluk' (pillaged their dwellings and returned home) (Cl. 442b).

⁸⁶ ävin yulıp – fordítás nélkül (Cl. 919b).

⁸⁷ barmis (M 59).

⁸⁸ tüš[miš?] (Ra), tüš[miš?] (O), tüsmis (M 59, A), tüšdim (Mo).

⁸⁹ YYIDmz (A, M 51, O, R).

⁹⁰ Tévesen elsősztági nyílt labiállással: (R, O, RGA).

⁹¹ Erdal (1991: 647) korikur olvasatot javasol, vö. azonban másutt (1991: 592) korkur.

tāyālim teḏim : tāyḏimiz : yulīḏimiz⁹² – 'azt mondva, hogy sok[an vannak]? Miért féljünk mi azt mondva[, hogy] keves[en vagyunk]? Miért hagynánk megtámadni magunkat? Támadjunk mi!'⁹³ – mondtam. Támadtunk. Szétvertük őket.'

Kāšgarī compendiumában érdekes formát találunk, egy második kéz a *yulī*-adatot barna tintával egy *alif* hozzáadásával *yulāy*-ra módosította: Kāš. 482 (Dankoff – Kelly 2: 193) *beg bodunuy yulīdi*⁹⁴ 'The emir raided (*ayāra* 'alā) the people'⁹⁵.

A fentebb idézett ótörök adatok arról szóltak, hogy a korai török emlékekben volt egy *yulī*- 'felfogat, feldúl, rátámad, elpusztít' jelentésű ige, mely vegyülhetett azzal az igei bázissal, amelyet a magyar *gyilkos* szó számára a cikk elején kijelöltem.

Az ótörök *yulī*- ige korán elavult: közép- és újtörök nyelvtörténeti korban már nem fordult elő. Valószínű, hogy az ótörök *yulī*- ige korai kiveszéséhez a török lexikomból hozzájárulhatott az is, hogy kontaminálódott azzal a török bázissal, melyről fentebb – a *gyilkos* szó etimológiája kapcsán – írtam.

Rövidítés- és irodalomjegyzék

A = Ajdarov, G. Jazyk orhonskih pamjatnikov drevnetjurkskoj pis'mennosti VIII. veka. Alma-Ata. 1971.

ARSl. = Azerbajdzansko–russkij slovar'. Ed. Azizbekov, H. A. Baku, 1965.

Atalay, Besim (ed.) (1945), Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye. Çeviren ... İstanbul.

az. = azeri, l. ARSl.

Bárczi Géza (1958), Magyar hangtörténet.² Tankönyvkiadó, Budapest.

barR = baraba Radloffnál

Baskakov N. A. et al., (eds) (1947), Ojrotsko–russkij slovar'. Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej, Moskva.

Berta, Árpád (1996), Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen. Turcologica 24. Harrassowitz, Wiesbaden.

⁹² *yayīdimiz* 'trieben sie auseinander' (R), 'perişan ettik' (= szétszórtuk) (O); 'prognali (vraga)' (M 51), *yaydimiz* 'rassejali vragov', *yolidimiz* 'Nous les pillâmes' (G).

⁹³ Más tagolással: T 94 (38–39. sor) 'Niye kaçıyorus? (Düşman) çok diye niye korkuyorus? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım!'

⁹⁴ A kérdéses szó a második kéz javítása után YULA'YDIY módon transliterálható.

⁹⁵ Vö. még ugyanitt a következő – elírásoktól sem mentes – képzett alakokat: *yulīmān* 'A devastating raid' Kāš. 460 (Dankoff – Kelly 2: 167 – ahol megint sajátos az íráskép: YALİYM'N); Kāš. 476 (Dankoff – Kelly 2: 186): *bodūn bīr ekindīni yulīşdi* 'The people raided (*ayāra*) each other'; a harmadik képzett formában nincs elírás, ugyanakkor nem vokalizált a második szótag: Kāš. 423 (Dankoff – Kelly 2: 122): *beg bōyni yulitti* 'The emir [ordered] a tribe to be raided (*iḡāra*)'.

- Berta Árpád (2001), Kontaminált őstörök igei bázisok. *NéNy* 41: 47–61.
- BK = ótörök rovásírásos emlék, Bilgä kagán felirata
- Borovkov, A. K. (1963), *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII–XIII. vv. Izdatel'stvo vos-točoj literatury, Moskva.*
- BRH = Bašqörtsa-russa hüðlök. Ed. Uraqsin, Z. G. Mäskäü, 1996.
- bšk = baskír, l. BRH
- CC = középtörök, kun nyelvemlék l. Grønbech 1936 és 1942.
- CCD = a CC német része
- CCI = a CC olasz része
- chor. = horaszáni, l. Doerfer – Hesse
- Cl. = Clauson, G. Sir (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford University Press, Oxford.
- Clauson, Sir Gerard (1957), *The Ongin Inscription.* *Journal of the Royal Asiatic Society.* 177–192.
- Dankoff – Kelly = Maḥmūd al-Kāšgarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Lugāt at-Turk).* 1–3. Edited and Translated with Introduction and Indices by Dankoff, R. in collaboration with Kelly, J. *Sources of Oriental Languages and Literatures.* 7. Edited by Tekin, Ş. & Tekin, G. A. Harvard University Printing Office. 1982–1985.
- Doerfer TMEN = Doerfer, Gerhard (1963–1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen.* 1–4. Franz Steiner, Wiesbaden.
- Doerfer, Gerhard – Hesse, Wolfram (1993), *Chorasantürkisch. Wörterlisten. Kurzgrammatiken. Indices.* *Turcologica* 16. Harrassowitz, Wiesbaden.
- dolg. = dolgán, l. Stachowski 1993; 1998.
- Erdal, M. (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon.* 1–2. *Turcologica* 7. Harrassowitz, Wiesbaden.
- G = Giraud, R. (1961), *L'inscription de Baïn Tsokto.* Adrien-Maisonneuve, Paris.
- Golden, Peter B. (ed.) (2002), *The King's Dictionary. The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol.* Brill, Leiden – Boston – Köln.
- Golovkina, O. R. (red.) (1966), *Tatarsko–russkij slovar'.* Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Grønbech, K. (1936), *Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX.* In Faksimile herausgegeben mit einer Einleitung von ... *Monumenta Linguarum Asiæ Maioris.* 1. Kopenhagen.
- Grønbech, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.* *Monumenta Linguarum Asiæ Maioris. Subsidia.* Vol. 1. Kopenhagen.
- hak. = hakasz, l. HakRSI.
- HakRSI. = Baskakov, N. A. (red.) (1953), *Hakassko–russkij slovar'.* Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej, Moskva.
- IrkBitig = ótörök rovásírásos nyelvemlék, l. Tekin 1993.
- Jarring (1964), *An Eastern Turki–English Dialect Dictionary.* (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 56. Nr. 4), CWK Gleerup, Lund.
- Judahin, K. K. (1965), *Kirgizsko–russkij slovar'.* Sovetskaja ėnciklopedija, Moskva.

- kar. h = a karaim halicsi nyelvjárása, l. KRPSI.
kar. k = a karaim krimi nyelvjárása, l. KRPSI.
kar. t = a karaim troki nyelvjárása, l. KRPSI.
Kav. = középkipcsak nyelvemlék: Al-Qawānīn al-kullīya li-ḍabt al-luġat at-turkīya, l. Kilisli Mu'allim Rif'at (ed.) 1928
Kāš. = ótörök, pontosabban: karakhanida nyelvemlék, l. Dankoff – Kelly Kilisli Mu'allim Rif'at. (ed.) (1928), Al-Qawānīn al-kullīya li-ḍabt al-luġat at-turkīya. [Köprülüzade Mehmed Fuad előszavával]. İstanbul.
kirg. = kirgiz, l. Judahin.
kkalp. = karakalpak, l. KkalpBask.
KkalpBask. = Slovar'. In: Baskakov, N. A. (1951), Karakalpakskij jazyk. I. Materialy po dialektologii. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva.
kmk = kumük, l. KmkRSI.
KmkRSI. = Bamatov, Z. Z. (red.) (1969), Kumyksko–russkij slovar'. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
K. Palló Margit (1982). Régi török eredetű igéink. SUA.
krč-blk. = karacsáj-balkár, l. Tenišev – Süyünč.
KRPSI. = Baskakov, N.A. et al. (red.) (1974), Karaimsko–russko–pol'skij slovar'. Russkij jazyk, Moskva.
kr-tat. = krimi-tatár, l. KrTatRSI.
KrTatRSI. = Asanov, Š. A. et al. (red.) (1988), Krymskotatarsko–russkij slovar'. Radjanska škola, Kiev.
KWb. = l. Ramstedt 1935.
kzk. = l. KzkRSI.
KzkRSI. = Mahmudov, H. – Musabaev, G. (1954), Kazahsko–russkij slovar'. Izdatel'stvo Kazahskoj Akademii Nauk, Alma-Ata.
L = Lessing, F. D. et al. (1973), Mongolian–English Dictionary. The Mongolia Society, Bloomington.
lobn. = lobnor, l. Malov 1956.
M 51 = Malov, S.E. (1951), Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva – Leningrad.
M 59 = Malov, S.E. (1959), Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva – Leningrad.
Malov, S. E. (1956), Lobnorskij jazyk. Teksty, perevody, slovar'. Izdatel'stvo AN Kirgizskoj SSR, Frunze
Malov, S. E. (1967), Jazyk želtyh uġurov. Nauka, Moskva.
mo. = mongol, l. L
Mo. = Moriyasu, T. (1999), Site and inscription of Šine-Usu'. In: Moriyasu – Ochir 1999. 177–195.
Moriyasu, T. – Ochir, A. (1999), Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. The Society of Central Eurasian Studies, Osaka.
nog. = nogaj, l. NRSI.

- NRSI. = Baskakov, N. A. (red.) (1963), *Nogajsko–russkij slovar'*. Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej, Moskva.
- nujg. = neoujgur, l. UjgRSI.
- nujgJarring = neoujgur, l. Jarring 1964.
- O = Orkun, H. N. (1936–1941), *Eski Türk Yazıtları*. Devlet Basimevi, Ankara.
- ojr. = ojrot, l. Baskakov 1947.
- Ongin = rovásírásos ótörök nyelvmélek, l. Clauson 1957.
- Ö = Ōsawa, T. (1999) *Ongi inscription of Ikh-Khanui-Nor'*. In: Moriyasu – Ochir (1999). 137–140.
- özb. = özb., l. URSI.
- Pekarskij, Ė. K. (1959), *Slovar' jakutskogo jazyka*. 1–3. Photomechanischer Nachdruck der ersten Ausgabe [1907–1930] Jakutskij Filial AN SSSR.
- R = Radloff, W. (1899), *Die Inschrift des Tonjukuk*. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge. St.-Petersbourg.
- Ra. = l. Ramstedt 1913–1918.
- Radloff = Radloff, Wilhelm (1893–1911), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. 1–4. Sanktpeterburg.
- Ramstedt, G. J. (1913–1918), *Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei*. JSFOu 30: 3.
- Ramstedt, G. J. (1935), *Kalmückisches Wörterbuch*. LSFU 3.
- Rassadin, V. I. (1971), *Fonetika i leksika tofalarskogo jazyka*. Burjatskoe knižnoe izdatel'stvo, Ulan-Ude.
- Rasûlid Hexaglot l. Golden
- REW = Räsänen, M. (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. LSFU 17:1.
- RGA = *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und P. Aalto, bearbeitet und herausgegeben von P. Aalto. JSFOu 60:7.
- Stachowski, Marek (1993), *Dolganischer Wortschatz*. (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego). Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Stachowski, Marek (1998), *Dolganischer Wortschatz*. Supplementband. Księgarnia Akademicka, Kraków.
- sujg. = sárğa ujjur, l. Malov 1967.
- szal. = szalár, l. Tenišev.
- szib-tat. = szibériai tatár, l. Tumaševa 1992.
- Šu. = ótörök nyelvmélek, sine-uszu felirat
- T 68 = Tekin, T. (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series. Vol. 69. Bloomington.
- T 88 = Tekin, T. (1988), *Orhon yazıtları*. TDKY 540. Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara.
- T 94 = Tekin, T. (1994), *Tunyukuk yazıtı*. TDAD 5. Simurq, Ankara.
- tarR = taranci adat Radloffnál, l. Radloff.
- tat. = l. Golovkina 1966.
- Tefs. = középtörök nyelvmélek, l. Borovkov

- Tekin, (1993), *Talat. Irk Bitig. The Book of Omens. Turcologica 18.* Harrassowitz, Wiesbaden.
- Tenišev, Ė. R. (1976), *Stroj salarskogo jazyka.* Moskva.
- Tenišev Ė. R – Süyünč X. I. (1989), *Qaračay-malqar-orus sözlük. Russkij Jazyk,* Moskva.
- Th. = Thomsen, V (1890), *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées.* MSFOu 5.
- tkm. = I. TrkmRSI.
- TrkmRSI. = Baskakov, N. A. et al. (red.) (1968), *Turkmensko-russkij slovar'. Sovetskaja Ėnciklopedija,* Moskva.
- tofRass. = tofalár Rassadin monográfiájában, I. Rassadin 1971.
- TofRSI. = Rassadin, V. I. (1995), *Tofalarsko-russkij slovar'; Russko-tofalarskij slovar'.* Vostočno Sibirskoe Knižnoe Izdatel'stvo, Irkutsk.
- Toń. = ótörök nyelvmélék, a Tońukuk felirat
- TRSI. = I. Golovkina 1966.
- ttö. = törökországi török, I. TuRSI.
- TuRSI. = Mustafaev, Ė. M.-Ė. et al. (red.) (1977), *Turecko-russkij slovar'. Russkij jazyk,* Moskva.
- Tuh. = középtörök, mameluk kipcsak nyelvmélék: *Kitāb at-tuhfa az-zakīya fī luġat at-turkīya,* I. Atalay.
- Tumaševa, D. G. (1992), *Slovar' dialektov sibirskih tatar. Izdatel'stvo kazanskogo universiteta,* Kazan.
- tuv. = tuvai, I. TuvRSI.
- TuvRSI. = Pal'mbah, A. A. (red.) (1955), *Tuvinsko-russkij slovar'. Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej,* Moskva.
- UjgRSI. = Rahimov, T. R. (red.) (1968), *Ujgursko-russkij slovar'. Sovetskaja Ėnciklopedija,* Moskva.
- URSI. = Borovkov, A. K. (red.) (1959), *Uzbeksko-russkij slovar'. Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej,* Moskva.